

La formació de l'educador social a Europa

Contextualització

La figura de l'educador social va cobrant puixança en el camp de les intervencions socioculturals. L'educador social és un especialista en la problemàtica humana que colpeix els membres de la societat actual. Ja no és suficient intervenir personalment sinó que cal que els àmbits de les actuacions educatives siguin més globals, més comunitàries, més conviviales dins d'espais microsocials.

Constatem dia a dia l'augment progressiu de la demanda de professionals en els àmbits socials, siguin educadors, treballadors o animadors. Aquest reconeixement laboral, unit al disseny d'un currículum acadèmic específic, ha establert una sèrie de figures professionals que actuen com a agents socials i que assumeixen funcions, tasques i ocupacions junt amb altres professionals (metges, psicòlegs, pedagogs, sociòlegs, etc.), dins dels equips multiprofessionals de la intervenció social. A vegades es produeixen confrontacions innecessàries o conflictes en les actuacions concretes, que no condueixen a res positiu. Potser manqui una clarificació consensuada i defensada per tots de les identitats dels agents socials que tenen com a escenari de la seva intervenció l'ampli àmbit d'allò anomenat **realitat social**. És escassa, i potser insuficient, l'anàlisi de la realitat sobre la presència, treball professional, metodologia operativa, demanda, oferta laboral, etc. del col·lectiu d'educadors socials (professionals o voluntaris).

L'anàlisi de la realitat en l'àmbit regional, nacional o de l'Europa Comunitària ens ajudarà a descriure, analitzar, clarificar i entendre les problemàtiques reals, concretes i diàries d'aquests professionals i, alhora, impulsar, reforçar o reconduir aquella tipologia formativa que s'adapti millor al seu camp d'intervenció. D'aquí ve la necessitat d'un plantejament investigatiu de caràcter **continu** que reformuli l'oferta educativa i laboral dels agents (col·lectiu professional) a les necessitats o demandes socials. Només així donarem coherència i eficàcia a les perspectives teòriques (formació, funcions, tasques, perfils, actituds, habilitats, etc.) i als àmbits de la intervenció concreta. L'aparició de l'educador social com a professional és una necessitat de la societat industrialitzada que ha afavorit la creació de bosses de pobresa, l'augment de les inadaptacions i de les marginacions personals i socials.

Intentarem esbossar una aproximació a la **formació dels educadors socials en els diversos països europeus** que conformen l'anomenada Comunitat Europea, símbol d'una utopia possible i on l'educació intercultural encara

Cal que els àmbits de les actuacions educatives siguin més globals, més comunitàries

pateix de certes reticències pràctiques. Parlar d'un ecoterritori ampli, divergent en històries pàtries, diferents en costums i maneres de viure, amb rendes de capitals ambivalents, amb idiomes diferents i altres tresors que els defineixen com a distints, és, potser, un recurs didàctic que ens apropa a una comprensió més nítida i profunda dels rols socials i de com cada país soluciona les accions i els serveis socioeducatius.

Si examinem, a grans trets, els enfocaments de l'Educació Social a Europa, constatem que es produeixen diferents corrents en els àmbits de la intervenció. Ventosa (1997) distingeix quatre enfocaments:

a) Enfocament amb una tipologia sociocèntrica. Predomina en els països europeus, anomenats fins fa poc temps països de l'Est. La intervenció social se centra a afavorir la socialització de l'individu a la societat. L'educació social forma part de l'ideari polític i es redueix a l'atenció a la infància necessitada, a la joventut, als adults i a la tercera Edat. L'acció social es planifica des de les esferes de l'Estat. L'educació social és un procés mitjançant el qual els individus s'integren en l'engranatge de la societat. En general, tenen bons i eficaços Serveis Socials, però estan mancats d'una filosofia teòrica vàlida que els sustenti.

b) Enfocament amb una tipologia antropocèntrica. Es desenvolupa en els països del Nord. La finalitat de la intervenció és millorar els serveis socials en funció de les necessitats dels individus. Aconseguit un alt nivell de desenvolupament econòmic, hom pretén satisfer les necessitats secundàries, millorant la qualitat de vida de tots els ciutadans. L'educació social és un element transformador de la societat.

c) Enfocament amb una tipologia psicocèntrica. Predomina a Holanda i Bèlgica. la funció de la intervenció és intentar que l'individu s'adapti a si mateix. Es potencia la comunicació com a vehicle de progrés madurador i les relacions interpersonals com a mesures terapèutiques per a una convivència més democràtica i optimitzant.

d) Enfocament amb una tipologia bidireccional. Planteja el model de la intervenció com una interacció recíproca entre l'individu i la societat. En general, l'Estat recolza (finança, proporciona recursos tècnics, etc.) les propostes socials emanades dels grups cívics o de col·lectius socials agrupats. la iniciativa social espontània atén molts problemes que afligeixen el teixit social. Això origina el naixement d'una constel·lació d'associacions de tot tipus. L'acció social és promoguda i estructurada per aquest tipus d'or-

ganitzacions intergovernamentals que aporten una concepció de l'educació social, així com una metodologia, unes formes de treball i una sèrie de recursos que possibiliten una nova interpretació del canvi social mitjançant la **solidaritat** com a compromís. *Desde la perspectiva de la solidaridad, la pobreza y la marginación no son fenómenos residuales o que se puedan explicar a nivel fundamentalmente individual, son consecuencia de la desigualdad propiciada por un sistema donde la ley fundamental es la competencia* (Felipe-Rodríguez de Rivas, 1995).

Malgrat els diversos enfocaments dels corrents socials que es produeixen a Europa, ens trobem amb una diversitat d'actuacions que no ens han de sorprendre, ja que la consolidació de l'Europa Comunitària es realitza amb lentitud i progressivament per mitjà de la cerca de certs paràmetres que puguin ser considerats com a comuns i compartits. No n'hi ha prou amb la moneda única (euro), sinó que es tracta de valors educatius, socials, de convivència i de participació comunitària. Tampoc no podem oblidar que partint de la varietat de sistemes educatius nacionals, del seu profund arrelament en la realitat sociocultural de cada país i del refús a una harmonització global que pogués suposar una interferència en les llibertats pàtries, la política educativa de la comunitat europea s'ha anat desenvolupant en funció de certs problemes transnacionals: educació d'emigrants, convalidació de títols, etc.

Polisèmia dels perfils professionals

El primer interrogant que se'ns presenta a l'hora de l'estudi dels perfils professionals a Europa és la seva gran riquesa terminològica o la seva heterogeneïtat semàntica per a descriure els agents socioculturals. Aquesta discrepància no es refereix únicament a la dimensió terminològica, sinó que afecta els àmbits d'intervenció, al tipus d'institucions formatives i a la dedicació professional. Vegem aquesta polisèmia professional: **Pedagog social** a Alemanya, **educador social** a Portugal, Espanya i Dinamarca, defineixen una figura única i totalment polivalent d'educador. **Educador especialitzat** a França, Bèlgica, Holanda, Luxemburg i Suïssa i s'adreça a uns clients amb dificultats, així com a serveis de prevenció i recuperació. **Treballador social d'internat, treballador per a joves i comunitat** al Regne Unit, **animador/educador especialitzat** a França i **educador professional o de la comunitat** a Itàlia.

Aquesta rica nomenclatura de diversitat d'ocupacions, treballs i camps de la intervenció ens porta a una anàlisi més profunda: l'estudi dels serveis socioeducatius que tenen vigència en els diversos països de l'Europa Comunitària. Tal com escriu Marcon (1994): "hi ha països on hi han serveis especialitzats d'intervenció reeducativa i ocupativa, correctiva, de prevenció especialitzada i altres on predomina la intervenció educativa general i de prevenció social primària".

L'existència d'aquesta heterogeneïtat de titulacions, que afecten les funcions de l'educador social, ens dificulta la realització d'una anàlisi comparada en àmbit europeu. Vet aquí que acudim a un marc més estructurat i oficial amb la finalitat d'acomodar el disseny formatiu de l'educació social als nivells de la Comunitat Europea. Aquests nivells són establerts pel Consell de la Comunitat Europea el 1985, mitjançant l'aprovació d'una Decisió, que tenia com a meta la de preparar i facilitar tècnicament la lliure circulació intracomunitària de treballadors. Aquesta Decisió es coneix com la **Correspondència de qualificacions de formació professional**. La decisió encomanava al CEDEFOP (Centre Europeu per al Desenvolupament de la Formació Professional), com a centre comunitari especialitzat en comeses tècniques, l'elaboració d'aquest instrument comparatiu. Els nivells dissenyats per aquest Centre van ser cinc per a tota la Comunitat Europea:

a) Nivells no universitaris

- **Nivell I:** es refereix a treballs d'execució simple, amb un coneixement teòric i unes capacitats pràctiques limitades. La formació exigida per a aquest nivell és l'**escolaritat obligatòria**, junt amb certa preparació tècnica o professional. Aquest nivell se suposa en voluntaris o en monitors auxiliars.

- **Nivell II:** exigeix una qualificació més específica per al desenvolupament d'una activitat mitjançant el maneig de tècniques i instruments relatius als límits de les tècniques usades. Suposa, a més del nivell anterior, un cert **aprenentatge adquirit**. Coincideix al nostre país amb la FP OO en adaptació social (BOE, 30.8.80), i amb la formació adquirida en centres o escoles d'animació i temps lliure. Les Comunitats Autònomes tenen transferida la possibilitat d'organitzar i posar en funcionament aquest tipus de centres i d'ensenyaments.

- **Nivell III:** Es tracta de treballs d'execució que impliquen coneixements teòrics i certa autonomia personal quant a les funcions tècniques com la programació i la coordinació. S'accedeix a aquest nivell amb l'escolaritat obligatòria i una **formació tècnica complementària de tipus general**. Aquest nivell correspon al TASOC (tècnics en activitats socioculturals).

b) Nivells universitaris

- **Nivell IV:** és ja una especialització tècnica amb domini dels fonaments científics relatius a la seva àrea i amb responsabilitat en la programació, gestió i administració. Exigeix una formació secundària, a més d'una **preparació tècnica postsecundària. Homologable al diploma actual en educació social**, que està concebut com una titulació polivalent per al disseny, la planificació i l'avaluació de programes de gestió i intervenció socioeducativa.

- **Nivell V:** suposa ja l'**exercici d'una activitat professional** amb plena autonomia i amb domini dels seus fonaments científics. Correspon al llicenciat en Pedagogia.

Amb aquest disseny de nivells es van estudiar unes dues-centes professions. Les crítiques detectades van ser principalment d'ordre metodològic. Partir de professions prèviament identificades per a un nivell preestablert d'antuvi suposava partir d'un tipus d'hipòtesi on era necessari trobar indicadors dels perfils professionals suficientment explicatius per a poder concloure sobre les equivalències. *El resultado ha puesto de manifiesto lo erróneo que es suponer que los recorridos de formación profesional inicial y el reconocimiento de mercado en que desembocan son, razonablemente similares (o al menos comparables), entre culturas y tradiciones educativas tan diferentes como las que se dan, por ejemplo entre Dinamarca e Italia*" (Retuerto de la Torre, 1993).

Vistes aquestes insuficiències d'ordre metodològic, a partir de 1989, el CEDOFOP emprèn un nou experiment sobre la creació d'un repertori de perfils professionals amb una perspectiva transnacional. Es van centrar en tres camps concrets d'activitat professional: el turisme, l'electrònica i la Comunicació Audiovisual. Els resultats no han estat tampoc falaguers, *porque han desembocado en descripciones muy poco explícitas sobre los conocimientos y habilidades que se enseñan en cada país en este ámbito* (Retuerto de la Torre, 1993).

Anàlisi comparativa de les titulacions dels educadors socials a Europa

Examinem les titulacions existents a Europa: **Bèlgica** (educador especialitzat, nivell IV i nivell acadèmic: superior no universitari); **Portugal** (educador socioprofessional, nivell IV, nivell acadèmic: superior no universitari i animador social, nivell III, nivell acadèmic: secundària professional); **Itàlia** (educador professional i educador de la comunitat, nivell IV, nivell acadèmic: superior); **França** (educador especialitzat, nivell IV, nivell acadèmic: superior no universitari i altres títols més com el DEFA); **Espanya** (educador social, nivell IV, nivell acadèmic: superior universitari); **Grècia** (treballador social (opció socioeducativa, nivell IV, nivell acadèmic: universitari superior) i **Luxemburg** (educador graduat, nivell IV, nivell acadèmic: superior no universitari).

Pel que fa a les institucions que desenvolupen les titulacions anteriorment esmentades, hom aprecia un predomini de les de caràcter públic en la gran majoria de països, a excepció de França. La no inclusió d'aquests estudis en els àmbits universitaris, en alguns països (Bèlgica, Luxemburg, França), es deu a què els centres tenen recel de la seva entrada a les aules universitàries. *Este recelo* –escriu Senent (1994)– *lo fundamentan en que entienden que la inclusión en la Universidad les haría perder **profesionalidad** para quizás aumentar en soporte teórico y en capacidad investigadora, pero temen que al perder contactos con la práctica, los alumnos saldrían peor preparados para entrar directamente en el mundo del trabajo profesional.*

Com elements comuns en la majoria de titulacions europees tenim:

- Necessitat de cursar amb anterioritat l'educació secundària. Possessió del Títol de secundària.
- Major de 18 anys
- Realització d'una prova d'entrada (examen, entrevista, test, etc.). Les condicions d'accés són més fàcils a Portugal i a Espanya, ja que no s'exigeix cap examen previ.
- En la majoria de països s'estableixen condicions únicament acadèmiques, excepte a França, on l'alumne ha de tenir una experiència laboral anterior.

A les pràctiques (pràcticum) se'ls concedeix una gran importància, en alguns casos ocupen el cinquanta per cent dels estudis.

L'anàlisi del contingut dels programes ofereix una perspectiva molt àmplia. Distintes matèries com Pedagogia, Psicologia, Sociologia, Dret, Dinàmica de grups, Animació Sociocultural, Pràctiques i Tècniques d'Intervenció Social apareixen en el 70% de les titulacions. Tanmateix, unes altres matèries com Economia, Filosofia, Màrqueting i Idiomes són presents en menys del 10% de les titulacions. El **perfil formatiu** dels educadors socials a Europa s'aguanta en quatre pilars fonamentals:

- **Camp psico-socio-pedagògic.** És el camp de la fonamentació científica de la professió. Són coneixements necessaris, obligatoris i troncal que tot educador social ha de dominar si pretén exercir una professió amb responsabilitat.
- **Camp jurídic.** Arbitra el marc legal de les intervencions.
- **Camp tècnic.** Especifica els àmbits de la intervenció (inadaptats, deficients, animació juvenil, temps lliure, etc.).
- **El pràcticum.** La seva finalitat operativa és fer de pont entre la teoria i la pràctica i posar en contacte l'alumne amb el món laboral. La seva utilitat didàctica radica en què l'alumne sigui capaç d'entendre les possibles sortides professionals i d'aplicar els coneixements adquirits al llarg dels seus estudis d'educació social, comprovant si li serveixen per a resoldre situacions problemàtiques i concretes i per prendre decisions responsables i eficaces. *De todo esto se deduce* –comenta Senent (1994)– *que l'esquelet més habitual de les titulacions i un bloc comú de pràctiques, que suposa en la majoria dels casos, especialment les titulacions més antigues, una part important del currículum.*

Pel que fa als **campus professionals** s'observen aquestes situacions:

- Països com França i Bèlgica amb dues línies de treball. Una centrada en la intervenció amb persones inadaptades, marginades, amb privació de llibertat o en risc d'estar-ho. La intervenció es realitza des de plans educatius i de forma individualitzada o en petits grups. Un altre tipus d'intervenció és la duta a terme d'una forma comunitària o grupal i realitzada des d'equipaments culturals o socials.

- Països on s'uneixen els dos camps de treball sota una única figura professional. Aquest grup l'integrarien països com Portugal mitjançant la figura de l'Animador Sociocultural, Itàlia mitjançant l'educador professional i Espanya mitjançant el diploma en educació social, que intenta integrar el camp de l'educador especialitzat, el dels animadors socioculturals i el

TASOC. A Alemanya, el pedagog social rep una alta preparació pràctica. Els dos últims anys de carrera universitària els estudiants participen en programes teòrico-pràctics per a l'adquisició del títol de Llicenciat en Pedagogia, especialitat en Pedagogia Social i Assistència Social. Els estudiants han d'eleger diversos Seminaris Teòrics-Pràctics. Cada Seminari consta d'una part teòrica i una altra pràctica. Durant aquest període de dos anys, els estudiants es reuneixen contínuament amb el seu professor/a a la universitat i estudien els conceptes teòrico-pràctics en relació amb la temàtica elegida en el Seminari. S'integren alhora en les pràctiques en un centre concret, col·laborant amb els pedagogs socials allà contractats. han de presentar una tesina per adquirir el títol de llicenciat.

Formació per a la intervenció socioeducativa

El tema de la formació dels agents socials (treballadors socials, animadors socioculturals o, en aquest cas, educadors socials) que actuen en els distints àmbits de la societat resulta conflictiu i no consensuat. El perfil professional de l'educador social és específic, d'aquí ve que hagi de ser-ho també el seu pla formatiu.

Cal dissenyar plans formatius d'utilitat social, pensant que la realitat social és canviant

Els plans de formació en Educació Social han d'estar connectats amb la realitat social (necessitats socials, demanda social, administració, etc.). Cal dissenyar plans formatius d'utilitat social, pensant que la realitat social és canviant i emergeixen nous problemes socials. D'aquí ve que en el camp professional l'educador social tingui com a eina fonamental en els seus contactes humans la **relació educativa**.

El camp de la intervenció socioeducativa en els múltiples àmbits socials és actualment enalçada, a causa de les insuficiències educatives i socialitzadores de la família i l'escola, als models sociopolítics de l'Estat del Benestar i als nous models educatius de caràcter globalitzador: educació permanent, ciutat educadora, etc. Aquesta eclosió de la intervenció socioeducativa ens pot portar a una lluita interna per la conquesta d'espais que amb anterioritat uns altres professionals treballaven: monitors, animadors, treballadors socials, educadors especialitzats, etc. Per a Armengol (1996) els espais propis dels educadors socials podrien ser els següents:

- Educador en equips multiprofessionals de serveis socials de base o d'atenció primària.
- Educador en l'àmbit de la infància i la justícia de menors (equips d'atenció, prevenció, intervenció amb famílies, centres oberts, etc.).
- Educador en institucions penitenciàries o en equipaments socio-sanitaris.
- Educador en la formació de persones adultes i en programes d'interacció social i professional.
- Educador en activitats d'educació ambiental, turisme juvenil, intervenció amb col·lectius amb necessitats especials: dones, minories ètniques, malalts, etc.
- Treball en l'administració pública en àrees o departaments de joventut, cultura i benestar social o ensenyament.

Nosaltres, en aquest estudi sobre la formació dels educadors socials a Europa, ens hem centrat bàsicament en la **formació acadèmica** (plans d'estudis) que els diferents països exigeixen per a l'obtenció del títol. La idea d'una europeïtzació de l'educació i formació professional són fragmentàries i distintes segons els països. No dubtem de la importància del paper dels educadors socials en la creació de l'Europa dels ciutadans. Caldria la multiplicació d'intercanvis entre estudiants i professors dels diferents països europeus, malgrat la dificultat que puguin proporcionar els idiomes.

Els problemes i necessitats socials sempre són contextualitzats en un territori concret, amb la seva història, amb les seves relacions comunicatives, amb les seves circumstàncies i les seves expectatives pròpies. En general, a Europa el camp de la intervenció professional de l'educador social es desenvolupa, més o menys explícitament, en els següents àmbits d'actuació: delinqüència, inadaptació, drogoaddicció, inserció sociolaboral, reeducació social, prevenció de conductes disruptives de tarannà social, equipaments socioculturals, animació del temps lliure, educació ambiental, serveis de joventut, deficiències físiques i psíquiques, educació d'adults i tercera edat, etc., a més d'altres nous camps d'intervenció que s'ofereixen en els diferents països: suport a la integració (França), la problemàtica de l'emigració (França), la inserció socioprofessional dels joves (Consell d'Europa), el suport als alumnes amb dificultats escolars (França) i el servei d'educació d'adults (Luxemburg). *La complejidad y diversidad de acciones y ámbitos de actuación han hecho que los diferentes países europeos desarrollen niveles diferenciales y distintos ámbitos de formación según el campo de actuación* (Merino, 1996).

No podem oblidar que la fenomenologia de la intervenció socioeducativa posseeix una sèrie de característiques que li són pròpies i que tot educador social ha de conèixer i practicar en profunditat. L'educador social com a agent actua en una realitat determinada, tenint com a escenari no solament els àmbits físics sinó les condicions que es deriven de la dinàmica sociocultural del territori com espai educatiu. La seva lectura de la realitat la fa amb la intenció de provocar canvis en els comportaments individuals i col·lectius, mitjançant tècniques grupals i estratègies més àmplies com la planificació, gestió i avaluació.

Una altra lectura de la formació requerida pels educadors socials per a intervenir amb èxit en el teixit social, recolza en els objectius de la seva funció. L'educador social –segons Santcovsky (1995)– ha de ser capaç de:

1. Desenvolupar les capacitats dels individus i organitzacions que intervindran en el procés comunitari de desenvolupament social i cultural.
2. Millorar els sistemes de relació i comunicació de la comunitat, propiciant canals i mecanismes de *feed-back*, mitjançant una participació activa que identifiqui el model d'intervenció.
3. Millorar els mètodes de treball i de presa de decisions de les entitats, grups i membres dels col·lectius amb els que actua.
4. Reduir i reconduir els conflictes grupals que sorgeixin cap a la productivitat i la creativitat, contribuint a l'elaboració d'estratègies de canvi en l'entorn en el qual intervé.
5. Implicar tots els sectors en els processos, en particular a l'administració, a la qual, sovint, representa.
6. Proposar estratègies avaluatives en tot el disseny de la intervenció sociocultural (diagnòstic, procés i producte).
7. Transferir les conquestes aconseguides mitjançant la dinamització a altres ordres de la vida social de la comunitat.

Quina tipologia de professionals pretenem formar: perspectives de futur

No és fàcil evocar uns plantejaments vàlids amb perspectives de futur sobre el perfil, rols i funcions de l'educador social a Europa. El Tractat de Maastricht introdueix per primer cop a la Unió Europea un article específic sobre l'educació. Aquest article (el 126) diu: "En el ple respecte de les seves responsabilitats pel que fa als continguts de l'ensenyament i a l'organització del sistema educatiu, així com a la diversitat cultural i lingüística i amb exclusió de tota harmonització de les disposicions legals i reglamentàries dels Estats membres, estableix desenvolupar la dimensió europea de l'ensenyament". Malgrat certs problemes conjunturals que es presenten en els diferents països: de tipus econòmic, reaparició del racisme i la xenofòbia, exaltació de les identitats regionals, etc., no poden fer-nos disminuir la necessitat d'un enfortiment de la dimensió europea de tots els sistemes nacionals i, per tant, de millorar els seus currícula.

Sabem que les funcions de tot professional en el camp social són sempre conjunturals, depenen en més o menys gran mesura de l'evolució de la pròpia societat. D'aquí ve que el mateix educador social hagi d'estar obert no solament a les persones sinó als espais o circumstàncies naturals o socioculturals que influeixen educativament. La identitat professional de l'educador social radica en la faceta **educadora** de totes les seves actuacions.

L'exigència d'una formació de tipus general o generalista s'aprecia en tots els països: França, Gran Bretanya, Alemanya, Suïssa, Holanda, Luxemburg, Espanya, etc.

La identitat professional de l'educador social radica en la faceta educadora de totes les seves actuacions

Conclusió

Hem intentat fer un breu recorregut pels paisatges acadèmics de l'Europa Unida sobre la figura de l'educador social. L'educador social, potser amb altres denominacions, ha existit en totes les societats. La seva figura com a professional ha saltat les barreres d'allò local (pel seu treball pràctic) per entrar de ple en les aules universitàries, mitjançant la Diplomatura d'Educació Social a Espanya. La innovació ha estat important ja que el nostre país

està mancat d'antecedents acadèmics en aquest sentit, encara que hagin funcionat amb anterioritat centres com el de Formació d'Educadors Especialitzats de Barcelona (curs 1969/70) i l'Escola d'Educadors Especialitzats "Flor de Maig", classificat com a centre de Formació Professional de 2n grau (curs 1981/82) (Núñez, 1990). El recorregut diacrònic que hem ofert de les titulacions a Europa sobre l'educador social, així com els altres detalls (nivells acadèmics, currículum, edats, pràcticum, etc.), ens permeten visionar, de manera general, la formació que reben aquests professionals en els diversos països de la Unió Europea.

Bibliografia

Diversos (1996), *Hacia una sociedad participativa y solidaria*. Actas del III Congreso de la federación de Escuelas de Educadores de Tiempo Libre Cristiana. Lugo.

Felipe, A. i Rodríguez de Rivas, L. (1995), *Guía de la solidaridad*. Temas de Hoy. Madrid.

Fernández, J.A. (1993), "Europa: la hora de la educación y la cultura". A *Cuadernos de Pedagogía*, n. 211, pp. 8-14.

Núñez, V. (1990), *Modelos de educación social en la época contemporánea*. PPU. Barcelona.

Retuerto de la Torre, E. (1993), "Límites metodológicos en la estructuración de las cualificaciones profesionales" A *Revista de Educación*, n. 301, pp. 61-89.

Senent, J.M. (1994), *La educación social en Europa*. Universitat de València. València.

Sindo Froufe Quintas

Catedràtic de Pedagogia Social
Facultad de Ciencias Sociales (trabajo social)
Universidad de Salamanca